УДК 82-95

Ф.Ш. Хуҗин

КАЗАН ХАНЛЫГЫНЫҢ МӘШҺҮР ХАТЫННАРЫ ТУРЫНДА РОМАН-ТРИЛОГИЯ

(Иванова Ольга. Повелительницы Казани. Нурсолтан. Казань: Татар. кн. изд-во, 2017. 495 с.; Повелительницы Казани. Гаухаршад. Казань: Татар. кн. изд-во, 2019. 382 с.; Повелительницы Казани. Сююмбика. Казань: Татар. кн. изд-во, 2020. 471 с.)

В статье дана оценка, с точки зрения ученого-историка, роману-трилогии русскоязычной писательницы Татарстана Ольги Ивановой, посвященной выдающимся женщинам-повелительницам Казанского ханства: Нурсолтан – жене трех и матери двух ханов; Гаухаршад – главе правительства при хане Джанали и Сююмбике – жене трех ханов и правительнице при малолетнем сыне. По мнению рецензента, художественное исполнение, прежде всего, литературный язык произведений, показывает высокую степень совершенства; основные события и факты соответствуют данным исторических источников, а образы и события, рожденные авторской фантазией, не выходя из рамок исторической логики, служат более полной характеристике основных персонажей, определению места и роли женщин в общественно-политической жизни государства.

Ключевые слова: Казанское и Крымское ханства, Московская Русь, казанские и крымские ханы, Нурсултан, Гаухаршад, Сююмбика.

The article assesses, from the point of view of a scientist-historian, the novel-trilogy of the Russian-speaking writer of Tatarstan Olga Ivanova. The novel is dedicated to the outstanding women-masters of the Kazan Khanate: Nursoltan – the wife of three and the mother of two khans; Gauharshad – the head of the government under Khan Janali and Syuyumbika – the wife of three khans and the ruler with a young son. According to the reviewer, artistic performance, primarily the literary language of works shows a high degree of perfection; the main events and facts correspond to the data of historical sources, and the images and events born by the author's fantasy, without leaving the framework of historical logic, serve as a more complete description of the main characters, determining the place and role of women in the social and political life of the state.

Keywords: Kazan and Crimean khanates, Moscow Russia, Kazan and Crimean khans, Nursultan, Gauharshad, Syuyumbika.

Рус телендә язып иҗат итүче Ольга Иванова исеме бүгенге татар әдәбияты дөньясында соңгы елларда гына яңгырый башлады. Аның «Повелительницы Казани» сериясеннән «Нурсолтан» исемле беренче китабы Казанның «Эксклюзив» нәшриятында 2002 елда ук басылып чыккан иде. Язучының үз акчасына нәшер ителгән бу китап, шактый гына (3 мең данә) тиражы булуга карамастан, кибетләрдә сатылмады, укучылар кулына таныш-белешләре аша гына килеп

керде, шуңа күрә, авторның исеме дә күпләр өчен билгесез булып кала бирде. «Нурсолтан»ның кайбер бүлекләре «Казанский альманах» җыентыгында һәм, татарчага тәрҗемә ителеп, «Безнең мирас» журналында басылдылар. 2017 елда Татарстан китап нәшрияты әлеге китапның икенче басмасын, 2019 һәм 2020 елларда исә шул ук сериядән «Гәүһәршад» һәм «Сөембикә» исемле яңа китапларын дөньяга чыгарды.

Мәгълүм булганча, узган гасырның туксанынчы елларына кадәр, ягъни илдә совет идеологиясе хөкем сөргән чорда, Алтын Урда һәм Казан ханлыгы тарихы белән иркенләп шөгыльләнергә мөмкинлек булмады. Хәзер исә андый мөмкинлекләр бар, әмма татар тарихын урта мәктәпләрдә укытуга чик куелды. Глобальләшү шартларында милләтебезне юкка чыгудан саклап калуда, ана телен белмәүче татарларның милли үзаңын үстерүдә тарих фәненең роле арта бара. Соңгы елларда Татарстан Фәннәр академиясенең Ш. Мәрҗани исемендәге Тарих институты, А.Х. Халиков исемендәге Археология институты, Татар энциклопедиясе һәм төбәкләр тарихы институты һәм Казан федераль университеты галимнәре татар тарихының төрле чорларына караган күпсанлы хезмәтләр бастырып чыгардылар. Татарлар – укымышлы халык, фәнни әдәбиятны да үз итәләр, укып баралар, әмма аларның күбесе барыбер авыр тел белән язылган, коры фактлардан гына торган монографияләрне түгел, бәлки фәнни-популяр китапларны, бигрәк тә профессиональ язучыларның тарихи романнарын якынрак күрә.

Шөкер, язучыларыбыз ялган тарихтан туйган, дөреслеккә сусаган татар укучыларының ихтыяҗларын тиз аңлап алдылар. Әдәбиятыбызның тарихи романнар жанрына караган өлкәсе чагыштырмача кыска гына вакыт эчендә татарларның борынгы төркиләр һәм болгарлар чорыннан башланып киткән тарихын чагылдырган әсәрләр белән баетылды. Казан ханлыгында булып үткән катлаулы вакыйгаларга, дәүләтнең күренекле шәхесләренә багышланган әсәрләр – Мөсәгыйт Хәбибуллинның «Сөембикә ханбикә һәм Иван Грозный», Рабит Батулланың «Сөембикә», Флүс Латыйфиның «Хыянәт», Марат Әмирхановның «Олуг Мөхәммәд», «Үрбәт ханәкә гыйшкы», «Гәүһәршад», «Әлвидаг», Вахит Имамовның «Сөләйман солтан», Нурулла Гарифның «Мәмеш Бирде» исемле романнары һәм тарихи кыйссалары укучылар арасында аеруча популярлык казанды.

Ольга Ивановнаның «Повелительницы Казани» трилогиясенә кергән өч романы турында сүз башлаганчы, кыскача гына аның үзе белән таныштырып үтим. Ул чыгышы белән Себердән – Кемерово өлкәсенең Новокузнецк шәһәрендә туган. Әнисе – татар, әтисе – украин. Тиздән аларның гаиләсе Сочига, күп тә үтми, 1982 елда, Казанга күчеп килә. Биредә Ольга урта мәктәпне тәмамлый, югары белем ала, бухгалтерлык эшенә өйрәнә, икътисадчы һөнәрен үзләштерә. Белеме һәм кызыксыну даирәсе буенча гуманитар фәннәрдән, филологиядән ерак торган кыз татар тарихы белән очраклы рәвештә кызыксына

башлый – кулына килеп кергән бер газетада Казан ханбикәләре турында мәкалә басылган була. Үзендә дә татар каны ага ич – ерак бабалары белән ныклап кызыксына башлый. Унбиш ел чамасы, берөзлексез диярлек, аз гына вакыты булдымы, Милли китапханәгә чаба, дәфтәренә Казан ханлыгына караган факт-вакыйгаларны теркәп бара. Әкренләп аның күңелендә китап язу теләге уяна. Җыелган материалларны яңадан бер тапкыр күңеленнән үткәрә, җентекләп анализлый, чагыштыра һәм тәвәккәлләп кулына каләм ала. Ярты елдан да кимрәк вакыт эчендә Нурсолтанга багышланган беренче китап әзер була.

Ул китапларны мин бик кызыксынып, әйтергә кирәк, ниндидер бер ләззәт белән, башта гади бер укучы, икенче тапкырында профессиональ тарихчы күзлегеннән карап укып чыктым. Беренче тапкыр укыганда мине иң шаккаттырганы – әсәрнең югары дәрәҗәдә сәнгатьчә эшләнеше иде. Авторның үз стиле: җөмләләре төзек, музыкаль яңгырашлы; сюжет сызыклары катлаулы, әмма укыганда «адашырлык» түгел, әсәрнең эчтәлегенә туры килеп тора, бер максатка буйсындырылган. Еш кулланудан таушалып беткән эпитетлар, чагыштырулар, метафоралар юк – Ольга Иванова каләменә генә хас сурәтләү чаралары. Образларның характеры, хәтта эпизодик күренешләрдә чагылып китүчеләрнеке дә, киемнәре, хәрәкәтләре, сөйләшү манералары аша тулысынча ачылган дияргә мөмкин. Автор – менә дигән психолог һәм аның шул сыйфаты образларның эчке халәтен аңларга, кылган гамәлләренең асылына төшенергә ярдәм итә. Әйтергә кирәк, психологик тирәнлек һәм сәнгатьчә камиллек трилогиянең өч китабы өчен дә хас. Әсәрне укудан тукталу кыен, ул уйландыра, нәфрәтләндерә, берүк вакытта ерак бабаларыбыз тарихы белән горурлану хисләре дә уята.

Хәзер трилогиягә кергән әсәрләргә тарихчы күзлегеннән карыйк. Бу җәһәттән мине тагын бер нәрсә шаккатырды – язучы ханымның Евразиянең Казан ханлыгы чоры белән бәйләнгән Урта гасырлар тарихын тирән үзләштергән булуы. Беренче чиратта мин аның шул чорлардан сакланып калган язма чыганакларны, архив материалларын яхшы белүенә басым ясап үтәр идем. Ул чыганаклар арасында рус елъязмалары, билгесез авторның «Казан тарихы» («Казанский летописец»), хан ярлыклары, дәүләт идарәчеләре арасында йөргән хатлар, чит ил дипломатлары калдырган истәлекләр (мәсәлән, Австрия илчесе С. Герберштейн язмалары), сәяхәтнамәләр һәм башка төрле документлар бар. Халык авыз иҗаты әсәрләреннән риваять-легендалар, мәкаль-әйтемнәр һәм дә мәшһүр Шәрык шагыйрьләре Фирдәүси, Җами, Гомәр Хәйям, Низами, Нәваи, болгар-татар шагыйрьләре Кол Гали һәм Мөхәммәдьяр поэмаларыннан өзекләр бик урынлы кулланылган.

Ольга Иванова шул заман халыкларының этнографиясеннән дә киң мәгълүмат туплаган. Әсәрдә югары катлау вәкилләренең һәм гади халыкның, картларның һәм яшьләрнең, сугышчыларның һәм сәүдәгәрләрнең киемнәре, аш-су төрләре, көнкүреш әйберләре, эш һәм сугыш кораллары, гади йортларның һәм хан сарайларының эчке һәм

тышкы күренешләре – барысы да дөрес тасвирланган һәм бу, – беренче карашка, «вак-төяк» детальләр, укучыга шул чор атмосферасына җиңел генә кереп китәргә, әсәр геройлары белән бергә яшәргә, хәрәкәт итәргә ярдәм итә.

Табигый ки, Ольга Иванова Казан ханлыгын гына түгел, Алтын Урда таркалганнан соң барлыкка килгән башка дәүләтләр тарихын да җентекләп өйрәнгән. Миңа калса, аның язучылык эшенә керешүенең төп сәбәбе дә фәнни әдәбият белән танышканнан соң туган фикерләр, уй-кичерешләр, ә кайчакта теге яисә бу авторның фикерләре белән килешмәүдән килеп туган канәгатьсезлек хисләре булгандыр. Чыннан да, атаклы рус тарихчылары В.Н. Татищев, С.М. Соловьев, В.О. Ключевский, үзебезнең М.Г. Худяков, М.Г. Сәфәргалиев, Н.Ф. Калинин, А.Х. Халиков, С.Х. Алишев һәм, ниһаять, бүгене көн тарихчыларының хезмәтләрен алып карагыз. Әлеге галимнәр Казан ханлыгының бер гасырдан аз гына артыграк гомере эчендә тупланган серләрен ачуга күпме көч куйган?! Бер-берсенә каршы килә торган күпме фикер-фаразлар әйтелгән?! Ә сораулар кала бирә, серләр һаман да җиңел генә ачылырга җыенмый – аларның күбесе ханлык архивының тулысынча юкка чыгуы аркасында барлыкка килгән. Тарихыбызның Сөембикә, Нурсолтан һәм Гәүһәршад белән бәйле сәхифәләрен исегезгә төшерегез! Алар бит, документлардан күренгәнчә, ханнар алып бара торган сәясәтне читтән генә күзәтеп торучы назлы ханымнар түгел, шул сәясәттә актив катнашучылар да! Нишләп алар турында бик аз беләбез? Әйе, чыганаклар аз, әмма моның белән акланырга ярамый. Булганын тәфсилләп өйрәнергә кирәк! Менә шул теләк-омтылыш, минемчә, язучы Ольга Ивановны Казан ханбикәләренең дәүләт идарәсендә тоткан урынын калкурак итеп, әмма чынбарлыкка булдыра алганча хилафлык китермичә күрсәтергә этәргәндер.

Әлеге максатка ирешүнең төрле юллары бар. Өч ханбикәне бер китапка да «сыйдырып» бетерергә мөмкин иде, югыйсә. Автор башка юлны, минемчә, иң дөрес юлны сайлаган. Һәм бу аңлашыла да. Казан ханбикәләренең бөтен тормышы, гомеренең соңгы көннәренә кадәр дәвам иткән сәяси эшчәнлеге Алтын Урда таркалганнан соң барлыкка килгән Казан, Касыйм, Кырым, Әстерхан, Себер ханлыклары һәм Нугай Урдасы белән бәйләнгән. Әлеге дәүләтләр исә үз чиратында Мәскәү Русе, Бөек Литва кенәзлеге, Төркия (Госманлы империясе) һәм Византия белән тыгыз мөнәсәбәттә торганнар. Ольга Иванова шул дәүләтләрнең тарихын да яхшылап өйрәнгән, аларның идарәчеләре алып барган тышкы сәясәтне җиңел генә һәм бик оста итеп безнең ханбикәләр белән бәйле тарихи вакыйгаларга тоташтырып куйган, фактларны бер җепкә тезеп, бер төенгә бәйләп күрсәтә алган. Боларның барысы да трилогия авторын укучылар алдына киң эрудицияле галимә буларак күз алдына китереп бастыралар.

Кыскача гына трилогиянең беренче китабын тәшкил иткән «Нурсолтан»га тукталып үтик. Нурсолтан – Нугай далаларында туып-үскән кыз. Унҗиде яшьләр тирәсендә аны Казан ханы Хәлилгә ки-

яүгә бирәләр. Хәлил ханлык белән озак идарә итә алмый, 1467 елда яшьли гүр иясе була. Тол калган Нурсолтанны, борынгыдан килгән йола буенча, Хәлилнең энесе Ибраһим хан үзенә икенче хатынлыкка ала (беренче хатыны Фатыйма-солтан шулай ук нугай кызы була). Бу никахтан аларның Мөхәммәдәмин, Габделлатыйф исемле уллары һәм Гәүһәршад исемле кызлары дөньяга килә. 1479 елда Ибраһим хан, яшь кенә балаларын – ятим, хатынын тол калдырып, якты дөнья белән хушлаша. Мәрхүмнең өлкән хатыны Фатыйма-солтан Казанда кала, чөнки улы Илһамны әтисе урынына хан тәхетенә утыртып куялар. Нурсолтанны Кырым ханы Миңлегәрәй үзенә хатынлыкка сорый – ул бу чибәр һәм акыллы хатынны кыз чагыннан ук белгән була инде. Нурсолтан ризалыгын бирә һәм яңа гына ун яшен тутырган Мөхәммәдәминне Мәскәүгә, Иван III хозурына озатып, үзе төпчек улы Габделлатыйф һәм сабые Гәүһәршад белән Кырымга китеп бара.

Миңлегәрәйнең Нурсолтанга кадәр дә хатыннары булган, әлбәттә, әмма нәкъ менә Нурсолтан тиз арада Кырым ханының иң дәрәҗәле һәм сөекле хатынына әверелеп китә. Миңлегәрәй күзлегеннән чыгып караганда, Нурсолтан – Казан ханлыгын һәм Нугай Урдасын Кырым белән туганлаштырган илче-дипломат та әле ул. Мәскәү кенәзе белән дә дустанә мөнәсәбәттә. Шунлыктан яшь хатынның әкренләп хан киңәшчесенә әверелеп китүен аңлау бер дә авыр түгел. Вакыйгалар агышы да нәкъ менә Нурсолтан фаразлаганча: елдан-ел көчәеп барган Мәскәү кенәзе Иван III 1487 елда Казанны яулап алып, Илһамны тәхеттән бәреп төшерә һәм аның урынына Мөхәммәдәминне утырта. Төпчек малай турында да уйларга вакыт – Габделлатыйфны Мәскәүгә, шул ук Иван III тәрбиясенә җибәрергә карар кылалар. Нурсолтан Мәккә-Мәдинәгә хаҗ сәфәре кылып йөргән арада Мәскәү – Казан хәлләре бераз катлаулана: 1496 елда Мөхәммәтәминне тәхеттән куып, Себер угланы Мамыкны хан итеп куялар. Әмма озакка түгел, берничә айдан Казан тәхете (Иван III ризалыгы белән) Габделлатыйфка тапшырыла. Хакимлек итүенең беренче елларында ул Мәскәү кенәзенә тугрылыклы булып калачагы турындагы антын онытмый, әмма озак еллар Кырым шартларында тәрбияләнгән хан мөстәкыйль сәясәт үткәрә башлый һәм башында олугбәк Коләхмәт торган хөкүмәтнең каршылыгына очрый. Көрәш 1502 елда Габделлатыйфның тәхеттән куылуы белән тәмамлана. Аны, тоткын итеп, Мәскәүгә алып китәләр һәм Белоозерога сөргенгә озаталар. Казан тәхетенә яңадан Мөхәммәтәмин менеп утыра.

Мөхәммәтәминнең Казанга кайтуы Нурсолтанны сөендерсә, Габделлатыйф язмышы кайгыга сала. Бакчасарайдан Мәскәүгә хатлар агыла башлый. Мөхәммәтәмин дә Мәскәү кенәзеннән энесен әсирлектән азат итеп, Кырымга кайтаруын сорый. Моңа Боярлар думасы каршы килә. Нурсолтан үзе Мәскәүгә омтыла. 1510 елда ул Мәскәүдә улы Габделлатыйф белән күрешә, аннан соң Казанга юл тота, Мөхәммәтәмин янында ярты ел чамасы кунак була, 1511 елда

яңадан Мәскәүдә, әмма никадәр тырышса да улын әсирлектән азат итүгә ирешә алмый.

Нурсолтан Кырымга кайтып егыла. Монда үзенең проблемалары – Миңлегәрәй авыру, урын өстендә; уллары әтисенең Мәскәүгә кагылышлы тышкы сәясәтен хупламыйлар, солых урынына сугышны өстен күрәләр.

1515 елда Миңлегәрәй хан гүр иясе була. Шул арада Мөхәммәтәминнең озакка сузылган авыруы башлана. Ул тәхетне Габделлатыйфка калдырырга теләве турында белдерә. Казан илчеләре бу турыда Василий III кә хәбәр җиткерәләр. 1517 елның ноябрендә Габделлатыйф кинәт үлеп китә. Көтелмәгән үлемнең сәбәбен ачыклый алмыйлар, әмма ул күпләр өчен сер булмый. 1518 елда Мөхәммәтәмин дә якты дөнья белән хушлаша. Өч иренең һәм сөекле улларының үлемен күреп тирән хәсрәтләр кичергән, җитмештән артык яшәп, олы дөнья мәшәкатьләрен татыган Нурсолтан бу хәлләрдән соң озак яши алмый...

Күргәнегезчә, әсәрнең «скелеты» тарихи документлар белән расланган факт-вакыйгалардан гыйбарәт. Төп персонажларның исемнәре дөрес бирелгән, вакыйгалар хронологиясе – фәнни әдәбиятта, дәреслекләрдә күрсәтелгәнчә. Кыскасы, әсәрнең таяну ноктасы, нигезе – ныклы. Шушы «скелетка» кундырылган «ит», – әлбәттә, автор фантазиясе. Әйе, махсус уйлап чыгарылган вакыйгалар һәм аерым сюжет сызыклары да күп без тикшерә торган әсәрдә. Әмма ни хикмәт, автор фантазиясе, хәтта маҗарага якын күренешләр дә, күп очракта тарихи факт, реаль тормышта булган вакыйгалар рәвешендә кабул ителә. Чөнки алар нәкъ менә шул реаль тормышта булган вакыйгаларны тулыландыру өчен уйлап чыгарылганнар да, шуңа күрә ышандыру көче күп аларда. Моны, әлбәттә, талантлы авторның зур уңышы дип бәяләргә кирәк.

Трилогиянең икенче китабы Ибраһим хан белән Нурсолтанның төпчекләре Гәүһәршад ханәкә турында. Атаклы Олуг Мөхәммәд династиясенең соңгы вәкиле Гәүһәршад исеме тарихи документларда сирәгрәк очрый. Булган чыганакларга таянып, аның 1478–1479 еллар тирәсендә туганлыгын һәм, әнисе Кырым ханы Миңлегәрәйгә кияүгә чыкканнан соң, Бакчасарайда тәрбияләнеп үскәнлеген фаразларга мөмкин. Казан ханлыгындагы иҗтимагый-сәяси вакыйгаларда Гәүһәршад 1530 еллар башыннан актив катнаша. Аның олуг максаты – Казан ханбикәсе булу. 1532 елда Сафа Гәрәй тәхеттән куылганнан соң оешкан яңа хөкүмәттә (диванда) җитәкчелек эшен олугбәк Булат Ширин белән Гәүһәршад ханәкәгә тапшыралар. Хөкүмәт Казан дәүләте алып барган тышкы сәясәткә Кырым ханнары йогынтысы көчәюгә каршы көрәшә. Гәүһәршад һәм аның Мәскәү яклы тарафдарлары тәкъдиме белән хан тәхетенә Касыймнан 15 яшьлек Җангали ханзадә чакырыла. Сәхиб һәм Сафа Гәрәйләр заманында мөстәкыйльлеккә ирешкән Казан яңадан Мәскәү кулына эләгә. Шәһәрдә йөзләгән рус сугышчылары пәйда була, Мәскәүдән килгән «киңәшчеләр» күбәя. Җангали балигълык яшенә җиткәч, Гәүһәршад

тәкъдиме һәм бөек кенәз Василий III рөхсәте белән аны нугай морзасы Йосыф кызына өйләндерәләр. Казан дәүләте белән чынбарлыкта Җангали түгел, Мәскәү яклы, әмма шул ук вакытта мөстәкыйльлекне дә инкяр итүдән ерак торган Гәүһәршад белән Булат Ширин идарә итә.

Василий III нең вафатыннан соң Мәскәү тәхетенә өч яшьлек Иван IV утыра. Боярлар арасында тәхет өчен көрәш туктамый. Шул ыгы-зыгыдан файдаланып, Казан илен үзенең төньяк биләмәсе дип санаган Кырым ханы Сәхиб Гәрәй туганнан туган энесе Сафа Гәрәйне яңадан тәхеткә кайтарырга хыяллана. Һәм аның ул хыялы тиздән тормышка да аша: 1535 елның көзендә Эчке/Иске Казан тирәсендә Җангали ханның үле гәүдәсен табып алалар. Сафа Гәрәй Казанга кайта һәм җиңел генә хан тәхетен яулап ала. «Гәүһәршад ханәкә белән Булат бәк һәм барлык Казан җире кенәз Иван Васильевичка хыянәт итте», – дип теркәп куя көндәлегенә рус елъязмачысы, әле вакыйгаларга бәя биреп. Сафа Гәрәйнең икенче мәртәбә ун ел чамасы хакимлек итү чорында Казан хөкүмәтендә Гәүһәршадка урын табылмый, әмма ул әле сәяси активлыгын югалтмаска тырыша.

1546 елда Казан аксөякләренең Мәскәүгә йөз тотучы төркеме Сафа Гәрәйне яңадан тәхеттән куа, ләкин ул тугандаш нугайлар ярдәме белән тәхетне тиз арада янәдән үзенә кайтара. Гәүһәршад һәм аның тарафдарлары каты эзәрлекләүгә дучар ителә. Кызганыч, әлеге чорга караган тарихи документлар юк дәрәҗәсендә. Гәүһәршадның 1546 ел вакыйгаларыннан соңгы язмышы билгеле түгел. Һәм бу хәл язучы фантазиясенә киң юл ача.

Укучы Гәүһәршадны Ольга Иванова тасвирлаганча кабул итә: чибәрлеге ягыннан әнисенә охшамаган, шуңа күрә үзен Аллаһ тарафыннан кимсетелгән дип саный; яшьтән үк якын туганнарыннан үзсүзле булуы һәм ирек сөючән, буйсынмаучан характеры белән аерылып тора; астыртын, хәйләкәр һәм мәкерле, интригалар остасы, шул ук вакытта зирәк акыллы, кыю һәм максатчан – морадына ирешмичә тынычланмас. Әйе, ялгыш адымнар да ясый ул, әмма максатына ирешү юлында уңышлары да күп, Ничек кенә булмасын, укучы әлеге персонажны, кайчакта бераз кызгану хисе аша булса да, яратып кабул итә, сәясәт өлкәсендә кылган гамәлләрен хуплый, бәхәсле мәсьәләләрне хәл иткәндәге зирәк акылына, катлаулы хәлләрдән җиңел чыга белү осталыгына соклана. Ахыр чиктә бит Гәүһәршад үз мәнфәгатьләрен генә кайгыртмый, дәүләт иминлеген дә күз алдында тотып эш йөртә, үзенчә тырыша. Һәм бу тарихи шәхес безгә нәкъ шуның өчен кадерле дә!

Ниһаять, трилогиянең өченче китабы – «Сөембикә». Халкыбыз хәтерендә Сөембикә образы бүген дә каһарманлык, ватанпәрвәрлек, иманга тугрылык символы буларак кабул ителә. Аның язмышы тарихыбызның бәхетле мизгелләрен дә, кайгы-хәсрәтләрен дә, киләчәккә юнәлдерелгән өмет-хыялларын да – барысын да сыйдырган. Шуңа күрә халык күңелендә саклана да ул.

Ләкин соңгы елларда һәвәскәр, хәтта фәнни дәрәҗәләргә ия булган тарихчылар арасында да Сөембикәгә башкачарак, дөресен әйтик, тискәре караш ташлаучылар да күренә башлады. Имеш, ул әхлакый яктан бозык хатын: башта Җангали ханга кияүгә чыга, ул үлгәч, Сафа Гәрәйгә «кала», гомеренең соңгы көннәрен Касыйм шәһәрендә, Шаһгали хәрәмендә үткәрә. Кырым килмешәге Кошчак белән дә гыйшык-мыйшык уйнамыйча калмагандыр, мөгаен... Казанның Явыз Иван тарафыннан яулап алынуында да Сөембикәне гаепли башладылар хәтта! Шуңа күрәдер инде, Ольга Ивановaның бу әсәрен саклык белән генә, бераз шикләнебрәк тә укый башладым – үзебезнең татарлар шулай кыланганны, безнең милләттән булмаган язучы каләменнән нәрсә чыкмас?!

Шөкер, Ольга Иванова Сөембикә образын иҗат иткәндә дә, башка тарихи персонажлары кебек, фәндә булган барлык тарихи чыганакларны нигез итеп алган. Ә ул чыганаклар Сөембикәне яман хатын итеп сурәтләргә һич тә мөмкинлек бирмиләр. Аның Казандагы тормышы (сабые Үтәмеш Гәрәй урынына дәүләт башлыгы булып торган ике ел чамасы гомерен дә кертеп) тоташ борчулардан, кайгы-хәсрәтләрдән, кагу-сугулардан торган кебек. Җангали белән никахы уңышлы булып чыкмый. Бу ханны автор, без күз алдына китерергә гадәтләнгәнчә, йомшак характерлы, сүлпән хәрәкәтле, хатын-кызга сүз әйтергә дә базмый торган пешмәгән ир заты итеп түгел, бәлки дуамал, Сөембикә кебек чибәр һәм яшь хатынына да кул күтәрергә тайчынмый торган тупас һәм усал бер адәм итеп сурәтләгән. Сафа Гәрәй белән яшәгәндә бәхетле мизгелләре дә булгандыр, әлбәттә. Әмма ханның күнче хатыннары, алар янындагы сарай әһелләре оештырган ызгыш-талашлар, чыш-пышлар, төрле интригалар Сөембикәгә каршы юнәлдерелгән була. Сөембикә тешен кысып түзә, Сафа Гәрәй вафатыннан соң башланып киткән катлаулы вакыйгаларда да югалып калмый, идарәне үз кулына ала. Язучы Ольга Иванова сурәтләвендә акыллы, кыю һәм тәвәккәл хатын буларак килеп баса ул безнең күз алдыбызга. Сөембикә ханбикәнең башка идарәчеләрдә булмаган тагын бер өстенлеген күрсәтеп үтә язучы – чибәрлеге белән түгел, гамәлләре белән абруй казанып өлгергән була ул гади халык арасында, эчке һәм тышкы дошманнарга каршы көрәштә халык белән аралашудан ала ул көч-куәтне.

Казан фаҗигасы – Сөембикәнең шәхси фаҗигасы да ул. Ләкин аның сәбәбе Сөембикәдә генә түгел, ул бик тирәндә ята һәм тамырлары белән Алтын Урда чорына ук барып тоташа. Китапны игътибар белән укысаң, уйлансаң, туп-туры шундый фикергә киләсең.

Сөембикәнең Касыймдагы тормышы турында китапта бер сүз дә әйтелмәгән. Бәлки шулай кирәктер дә. Ханбикәнең язмышын тагын да фаҗигалырак итеп күрсәтергә теләмәгәндер язучы. Болай да аңлашыла ич.

Бәяләмәм гел мактаудан гына тора кебек. Җитешмәгән яклары да бардыр инде дип уйлаучыларга шуны әйтәсе килә: әлбәттә, бар,

ләкин алар вак-төяк детальләргә генә карый, минемчә. Мәсәлән, Урта гасырлар Казанын, хан сараен, мәчетләрне, мунчаларны мин, археолог буларак, үземчә күз алдына китерә идем. Бераз гадирәк иттереп. Безнең башкалабызны язучы матурлабрак бирә кебек: таш сарайлар, фонтаннар, биек манаралы мәчетләр, җәннәт бакчалары. Хан һәм ханбикәләрнең, бәкләрнең, бай сәүдәгәрләрнең киемнәре, бизәнү әйберләре, көн саен кулланыла торган савыт-сабалар – артык бай, кыйммәт, күбесе чит илләрдән кайтарылган. Ярый, шулай булсын, гафу итмәслек кимчелек түгел.

Данияр, Илнур, Айнур кебек кеше исемнәре артык заманча яңгырый, минемчә. Булды микән шундый исемнәр ханнар заманында? Борынгы язмаларда очрамый кебек.

Бер-берсенә каршы сугышучы гаскәрләрдәге сугышчылар саны да бераз күпертелгән. Дөрес, язучы гаебе түгел бу, елъязмачылар үзләре дә ярата шундый зур саннарны. Күпсанлы дошман гаскәрен җиңүчеләрнең дәрәҗәсе югарырак була бит инде.

«Сөембикә» романындагы Сафа Гәрәй ханның үлеме белән бәйле эпизодта бераз күңелне тырный торган тагын бер нәрсә бар. Билгесез рус авторының 1560 елларда язылган «Казан тарихы»ндагы хәбәрләренә таянып (биредә, галимнәрнең бердәм фикеренчә, уйлап чыгарылган әйберләр күп), хөрмәтле язучыбыз Сафа Гәрәйне исерек килеш мәҗлестән кайтып юынган вакытында башы белән җиз комганга бәрелеп үлгән дигән версияне китерә. Хан тикле хан сакчыларсыз йөрми, әлбәттә. Исерек булган очракта (мөселман кешесенең шул дәрәҗәгә җитеп исерүенә дә ышанмыйм мин) аны йокы бүлмәсенә кадәр озатып куярлар иде. Сафа Гәрәйне дошманнары үтергән – бу фараз чынбарлыкка күбрәк туры килә, минемчә.

Ярый, нәтиҗә ясыйк. Ольга Ивановның без югарыда тикшергән роман-трилогиясен язучыларыбызның соңгы елларда чыккан иң яхшы тарихи әсәрләре рәтенә куярга була. Мин аны мәктәп укучыларына да, югары уку йортлары студентларына да (бигрәк тә булачак тарихчыларга), гомумән, татар тарихы белән кызыксынган һәркемгә укырга тәкъдим итәр идем. Бу китапларны укып чыккан кеше Казан ханлыгы һәм аның белән тыгыз мөнәсәбәттә торган башка дәүләтләр тарихыннан бик күп һәм дөрес мәгълүмат алачак. Тиздән аның татарчага тәрҗемәсен дә күрербез, дип ышанып калам.

Хуҗин Фаяз Шәрип улы,
тарих фәннәре докторы, Татарстан Фәннәр академиясе
мөхбир әгъзасы, ТР ФА А.Х. Халиков исемендәге Археология институты
баш гыйльми хезмәткәре